

Павло Нагорний, Олена Гринь

ЗРОСТАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 1989–1990 РР.

DOI: 10.5281/zenodo.7747352

© П. Нагорний, О. Гринь, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8311-2491>, <https://orcid.org/0000-0001-8307-8070>

Метою статті є аналіз регіональних особливостей процесів зростання суспільно-політичної активності у 1989–1990 рр., що передували проголошенню незалежності України, за матеріалами Чернігівщини. **Методологічно** робота здійснена з використанням історичних (хронологічний, синхронний, історико-системний, порівняльно-історичний) та загальнонаукових (аналіз-синтез, індукція-дедукція, абстрагування-конкретизація, узагальнення) методів. **Науковою новизною** дослідження є здійснений комплексний аналіз суспільно-політичних подій та процесів, що супроводжували зростання суспільно-політичної активності на Чернігівщині у 1989–1990 рр. **Актуальність проблеми.** Доленосні події проголошення незалежності України дозволили українському народові нарешті повернути державність, втрачену за століття поневолення. Втім, нині, у час російсько-української війни, українська державність знову знаходиться під загрозою. Витоки багатьох сучасних суспільно-політичних явищ в Україні криються в роках зародження державності. Відтак дослідження тогочасних подій допоможе краще розуміти реалії сьогодення. На сьогоднішній день здійснено порівняно мало досліджень, які б розглядали регіональні особливості на Чернігівщині тогочасних загальноукраїнських процесів та тенденцій. Вивчення локальних процесів, які відбувалися у переддень та під час проголошення незалежності України, слід здійснювати для заохочення патріотизму, поглиблення інтересу до національної історії серед жителів області та всієї України, врахування історичного досвіду під час прийняття управлінських рішень. **Висновки.** Проведене дослідження дозволило підтвердити протікання закономірних тогочасних процесів активізації суспільно-політичної діяльності на Чернігівщині. У 1988–1989 рр. було засновано значну кількість організацій та спілок демократичної спрямованості, діяльність яких була спрямована на різні сфери життя: від культурно-просвітницької до політичної. Важливим етапом розгортання антирадянського руху на Чернігівщині стала «ковбасна революція» 1990 р. Хоча й не всі вимоги «революції» були задоволені владою, однак наданий нею імпульс подальшого поширення на Чернігівщині та Україні загалом революційно-демократичних настроїв був досить вагомим. Подальші події лютого 1990 – липня 1991 рр. підтвердили значну підтримку загальноукраїнського курсу серед чернігівців, а обрання місцевих демократичних депутатів до Верховної Ради УРСР та участь Т. Яхеевої у підписанні Декларації про державний суверенітет України засвідчило роль Чернігівщини у тогочасних процесах.

Ключові слова: суспільно-політичні процеси, національно-визвольний рух, Чернігівщина.

Події, що визначали та супроводжували зростання суспільно-політичної активності на Чернігівщині у 1989–1990 рр., тривалий час привертають увагу різнопрофільних дослідників. Зокрема, зазначені процеси детально аналізують В. Баран та О. Бураковський. Особливості розвитку тогочасного місцевого самоврядування розглядає А. Баламут. Діяльність опозиційного руху на Чернігівщині досліджує С. Павленко. Характерні риси трансформації політичних ідентичностей чернігівців у 90-х рр. ХХ ст. визначає В. Яремчук. Окрема сфера наукових досліджень, здійснюваних у контексті окресленої проблематики, пов'язана з перебігом та наслідками т. зв. «ковбасної революції». Розвідки в цій сфері здійснювали Л. Кательницька, Ю. Кузьменко, І. Панченко, С. Соломаха, О. Бойко та інші. Водночас комплексний аналіз тогочасних подій у всіх їх взаємовпливах та особливостях потребує подальших наукових досліджень.

У березні 1985 р. з приходом до влади М.С. Горбачова Радянський Союз увійшов в останню фазу свого існування – перебудову, поступовий перехід до демократичного суспільства, і в кінці – остаточний розпад тоталітарної системи та утворення з 15 радянських республік окремих незалежних держав. Причиною цього виступав цілий комплекс економічних, соціальних, політичних та національних факторів¹.

¹ Баран В.К., Бураковський О.А. Суспільно-політичні процеси в Україні у 1985–1991 рр. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. № 9–10. С. 133–137.

У різних регіонах процеси демократизації відбувалися неоднорідно. У великих містах, західних регіонах України націоналістично-демократичний потенціал завжди був більший, тому й відповідні процеси більш виражені. Чернігівщина традиційно належала до «радянських регіонів», у яких Комуністична партія була досить потужна². Проте і тут процеси демократизації були неминучі.

Важливу роль пришвидження перетворень відігравав кризовий стан радянської економіки. На основі статистичних даних³ можна стверджувати, що для економіки області, як і для всієї УРСР, були властиві такі негативні тенденції: стрімке зростання споживчих цін; обмеження виробництва продовольчої та непродовольчої продукції; зниження рівня виробництва в легкій промисловості; погіршення стану будівництва соціальних об'єктів; зниження продуктивності праці. У суспільно-культурному плані перебудова позначилася на зростанні інтересу до національної історії, мови, традицій. Доцільність комуністично-тоталітарної ідеології викликала все більше сумнівів.

Слід зазначити, що суспільно-політична діяльність, опозиційна радянському уряду, існувала і до буремних подій кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Мабуть, одним із найбільш промовистих прикладів є політична програма виходу України з СРСР уродженця Чернігівщини Левка Лук'яненка. Але в умовах сильної тоталітарної влади ця діяльність зазнавала поразки. Водночас саме наприкінці 1980-х років, коли криза радянської системи була неминуча, національно-демократичний рух набуває більш організованих форм, представлених заснуванням на всеукраїнському рівні та відкриттям регіональних представництв громадських демократичних об'єднань, таких як Українська Гельсінська Спілка, Народний Рух України за перебудову, Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка, Всесоюзне добровільне історико-просвітницьке товариство «Меморіал», партія Демократичний союз, Спілка Незалежної Української Молоді тощо. Більшість із них були засновані у 1989 р.

Однією з найперших неформальних громадських демократичних спілок, заснованих у Чернігові, була молодіжна літературна група «поБег», основна діяльність якої була спрямована на поширення серед чернігівців творів заборонених в СРСР українських та російських поетів і письменників (наприклад, Василя Стуса, Євгена Свєрстюка, Юрія Кублановського та ін.). Перші зібрання літгрупи відбулися в січні 1988 р. і надалі здійснювались у формі «квартирників» здебільшого у помешканнях засновників групи В. Шуміла та В. Дупліка⁴.

Чернігівське обласне Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка було утворене 15 січня 1989 р., його головою обрано кореспондента місцевої газети «Комсомольський Гарт» В. Чепурного. Серед учасників Товариства були В. Савенок, А. Лащевський, М. Данилюк, В. Сарана та інші⁵. Товариство дбало про поширення та збереження української мови, а також про вшанування визначних українських письменників. Його представники брали участь у боротьбі за демократизацію, а вже потім і за незалежність. За сприяння Товариства було проведено вагомий культурологічний захід – «Дзвін–90», основна мета якого полягала у пробудженні національної свідомості мешканців Чернігівщини⁶.

Переважно в культурно-історично-просвітницькій площині діяло Всесоюзне добровільне історико-просвітницьке товариство «Меморіал». Офіційно засноване в березні 1989 р., в чернігівському представництві головували В. Розстальний та В. Москаленко. Діяльність товариства зосереджувалася на дослідженні джерел, пов'язаних зі сталінськими репресіями, та поширенні цієї інформації серед широко загалу⁷.

Вирізнялися спілки, які пропагували насамперед незалежність України. До них належали Українська Гельсінська спілка (УГС), Центр демократичних ініціатив (ЦДІ), Спілка Незалежної Української Молоді (СНУМ). Всеукраїнська громадсько-політична та правозахисна організація УГС була заснована 7 липня 1988 р. у Львові. Її регіональні представництва швидко поширилися на інші регіони України. В Чернігові до УГС входили А. Шацький, М. Миколаєнко, Я. Мостепан, О. Котенко та інші. УГС ставила собі за мету досягти юридично обґрунтованого виходу України зі складу СРСР. За весь час свого існу-

² Леп'яко С. Чернігів: історія міста. Київ: ТОВ «Видавництво Кліо», 2020. С. 472.

³ Укрінформ. Стабілізація економіки – найгостріша проблема дня. *Деснянська правда*. 1991. № 21 (18553). 31 січня. С. 2.

⁴ Анкета члена спілки Шуміла Віталія Вікторовича. *Архів Чернігівської спілки учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті*. Машинопис. Арк. 2.

⁵ Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову. До 20-річчя створення НРУ за перебудову: зб. документів і матеріалів / Упоряд. С. Бутко, С. Соломаха. Чернігів: Чернігівські береги, 2009. С. 319.

⁶ Чепурний в. Чернігівщину будив «Дзвін–90». *Голос України: Газета Верховної Ради України*. 2020. 22 серпня. URL: <http://www.golos.com.ua/article/334886>.

⁷ Леп'яко С. Чернігів: історія міста. С. 478.

вання УГС жодного разу не припускала навіть можливості існування української державності в складі комуністичної системи⁸.

Окремим підрозділом УГС сформувалася СНУМ як протиставлення офіційному партійному Комсомолу. У Чернігові осередок спілки виник у січні–березні 1991 р. Серед найбільш активних членів були С. Шумило, С. Потапенко, А. Засць, В. Ведерніков, О. Воложанін, Р. Яременко. Спілка пропагувала радикальні ідеї. С. Шумило пояснює причини відокремлення СНУМ від УГС: «Між старими і молодими членами УГС все більше поглиблювались розбіжності щодо бачення методів антикомуністичної боротьби. Молодь завжди трохи радикальніше і запальніше сприймає певні речі...»⁹. СНУМ брала безпосередню участь у більшості громадсько-політичних подій у місті в 1989–1991 рр. Одним із найбільших досягнень СНУМу було відшукання, освячення та відзначення хрестом місця бою під Крутами 29 січня 1991 р. Представники чернігівської СНУМ брали участь у «ковбасній революції», «Живому ланцюзі єднання» 21 січня 1990 р., мітингах на підтримку незалежності Литви, на день народження Т. Г. Шевченка тощо. СНУМівці у своїй діяльності співпрацювали з іншими громадськими організаціями, проте час від часу Рух вважав дії молоді занадто рішучими та кардинальними¹⁰.

Вагому роль у демократичних процесах на Чернігівщині, що передували проголошенню незалежності України, відіграла правозахисна антирадянська організація ЦДІ, ініціатором створення якої були В. Шуміло та П. Сізов. Ця організація здійснювала діяльність у кількох напрямках. По-перше, ЦДІ активно поширював серед чернігівців антирадянські культурно-просвітницькі матеріали, що обґрунтовували та доводили злочинну суть радянського тоталітарного режиму (газети «Свободное слово», «Центральна Рада», «Наша віра», «Громада» тощо). По-друге, ЦДІ організовував гучні заходи та акції антирадянської спрямованості в місті. Так, у жовтні 1989 р. ЦДІ здійснював масштабний збір підписів чернігівців на підтримку «Декрету про владу» академіка А. Сахарова, першим пунктом якого проголошувалося скасування статті 6 Конституції СРСР (та, відповідно, Конституції національних республік), у якій було зазначено, що «Руководящей и направляющей силой советского общества, ядром его политической системы, государственных и общественных организаций является Коммунистическая партия Советского Союза»¹¹. Організатори цієї акції були затримані, невдовзі відбувся суд, який набув надзвичайно широкого розголосу не тільки в Чернігові та Україні, а й за її межами (кошти на виплату присуджених штрафів В. Шумілові, В. Дупліку та О. Сябі відправив особисто А. Сахаров). По-третє, важливим у діяльності ЦДІ був політичний напрямок. У квітні 1990 р. на базі ЦДІ виникла чернігівська філія першої в СРСР антирадянської партії Демократичний союз (ДС), що ставила собі за мету повалення радянської влади та утворення незалежних національних республік. Представники чернігівської філії ДС брали участь у міжнародних правозахисних конференціях (Міжнародна конференція з прав людини, що відбулася у вересні 1990 р. в Ленінграді, Друга незалежна міжнародна конференція «Права людини та національні проблеми», що відбулася в грудні 1990 р. у Вільнюсі тощо). Чернігівська філія ДС також організовувала чисельні місцеві заходи демократичного антирадянського змісту, створила Незалежне інформаційне агентство «Народна свобода», яке друкувало та розповсюджувало матеріали правозахисного та антирадянського спрямування, видавала власну газету «Народна свобода» тощо¹².

Окремо слід відзначити роль Народного Руху України за перебудову (НРУ), який об'єднував національно-свідому інтелігенцію. НРУ ставив собі за головну мету сприяння перебудові та становленню демократичних цінностей в оновленому Союзі. До Руху входили представники різних соціальних прошарків: письменники, журналісти, викладачі, робітники тощо. Погляди рухівців стосовно майбутнього України в оновленому Союзі досить сильно відрізнялися: деякі представники сповідували загальнодемократичні цінності, інші надавали першочергового значення національному питанню. Зважаючи на те, що НРУ за своєю суттю був політичною організацією, його заснування у ворожій тоталітарно-комуністичній системі було дуже ускладненим. Навіть за часів перебудови партійна номенклатура не бажала поширювати занадто демократичні настрої серед населення. Тому засновники крайової організації НРУ змушені були застосувати хитрість. 9 липня 1989 р. на

⁸ Панченко І. Як це було: До 10-річчя «ковбасної революції» у Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2000. № 1. С. 37–41.

⁹ СНУМ та антикомуністичний молодіжно-опозиційний рух на Чернігівщині в 1989–1991 рр. – з чого все почалося? [Інтерв'ю з С.В. Шумилом]. *Сіверянський літопис*. 2018. № 1–2. С. 251.

¹⁰ Там само. С. 253.

¹¹ Конституція (Основной Закон) СССР. Принята 7 октября 1977 г. Глава 1: Политическая система. URL: <https://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1977.htm>.

¹² Анкета члена спілки Шуміла Віталія Вікторовича. *Архів Чернігівської спілки учасників боротьби за незалежність України у XX столітті*. Машинопис. Арк. 2–4.

установчих зборах єдиної тогочасної дозволеної демократичної організації ДРСП запрошені нібито охочі вступити до ДРСП оголосили про заснування крайової організації НРУ, до якої увійшли представники Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка (В. Сарана, Ю. Соболю), «Меморіалу» (В. Розстальний, В. Москаленко), УГС (Я. Мостепан, О. Котенко, М. Миколаєнко), ДРСП (В. Фальба, С. Жигінас) та інші¹³.

Серед основних векторів діяльності крайової організації НРУ у 1989–1991 рр. можна виділити проведення мітингів, підписання резолюцій (координація підготовки 18 пунктів у Резолюції мітингу «ковбасної революції»); активна участь у виборах, висунення демократичних кандидатів (обрання депутатом Т. Яхєєвої на виборах до Верховної Ради УРСР 4 березня 1990 р.); видання власної газети («Громада»); консолідацію демократичних та націоналістичних сил; культурно-просвітницьку роботу (участь у проведенні походів «Дзвін–90», «Козацькими шляхами»).

Важливе значення для діяльності крайової організації НРУ відіграло видання газети «Громада». Автором ідеї та натхненником виступив В. Москаленко. На той час офіційно видавати національно-демократичну газету було неможливо, існувала лише можливість самвидаву. погодилися тільки у Литві. У результаті майже півтора роки «Громада» видавалася самвидавом і таємно поширювалася серед прогресивної спільноти міста. Після прийняття 12 червня 1990 р. Закону СРСР «Про пресу та засоби масової інформації» з'явилася можливість зареєструвати газету офіційно. Незважаючи на певні труднощі, «Громада» була зареєстрована та почала видаватися спочатку в Київській типографії, а потім у Сновській (до 2016 р. – місто Щорс Чернігівської області)¹⁴.

Преса в Радянському Союзі відіграла значну роль, адже була фактично одним із основних каналів спілкування з широкими масами. Відповідно, майже кожна громадська організація часів перебудови в Чернігові намагалася законно чи незаконно видавати власну газету. При цьому політична позиція автора повністю відповідала друкованому матеріалу. Так, газета Чернігівського обкому Компартії України «Деснянська правда» чітко дотримувалася партійної лінії.

Газета «Комсомольський Гарт», незважаючи на функціонування в ідеологічному полі ВЛКСМ, характеризувалася більшою демократичністю. Причина полягала в активній проукраїнській позиції редакторів: С. Павленка, В. Савенка, В. Чепурного.

Можна помітити, що в тогочасній Чернігівщині спостерігались як певні загальноукраїнські тенденції, так і локальні особливості. Наростання суспільно-політичної активності мешканців Чернігівщини супроводжувалося досить сильним впливом місцевого компартийного керівництва, стриманим був загальний рух у напрямку усвідомлення необхідності здобуття незалежності. Але 6 січня 1990 р. о 18 годині 22 хвилини в Чернігові відбулася подія, яка продемонструвала всю гостроту існуючої на той час суспільно-політичної кризи¹⁵. На перехресті вулиць Рокоссовського та Доценка трапилася ДТП за участю обльвіконкомівської ГАЗ-24 «Волга» (водій – Г. Зінченко) та ВАЗ-2101 «Жигулі» (водій – старший прапорщик Чернігівського вищого військово-авіаційного училища льотчиків А. Цибулько). Пасажири «Волги» – завідувачий організаційно-інструкторським відділом обльвіконкому В. Заїка. ДТП спричинило перекриття руху на перехресті, зупинку тролейбусів. Громадяни міста, які їхали в тролейбусах, скупчилися навколо «Волги». Викликана медична експертиза показала, що А. Цибулько був тверезий, Г. Зінченко – у стані середнього сп'яніння. Партійний обкомівець В. Заїка відмовився від проходження обстеження, що викликало хвилю невдоволення серед натовпу¹⁶. За 20 хвилин біля «Волги» зібралася вже понад 200 осіб, які перекинули автівку, з багажника якої випали рідкісні делікатеси: великі шматки м'яса приблизно по 5 кілограмів, ковбаса, язик, спиртні напої. Справа була перед Різдвом, у продовольчих магазинах на прилавки «викинули» лише консерви та згущене молоко. Навіть хліб дістати було проблемно¹⁷.

Обурення людей швидко зростало. «Волгу» використовували як трибуну, на якій розлючені містяни вигукували гасла: «Бий комуністів!», «Комуністи – це фашисти!» тощо¹⁸. Далі машину потягли до приміщення обкому партії. Увечері 6 січня біля будівлі Чернігівського обкому Компартії України відбувся багатолюдний мітинг, на якому натовп жадав

¹³ Панченко І. Як це було... С. 39.

¹⁴ Кожанов А. В. Регіональна преса Народного Руху України у період боротьби за українську незалежність. *Інтелігенція і влада*. Серія: Історія. 2011. № 23. С. 214–219.

¹⁵ Бойко О. Феномен «провінційних революцій» у контексті суспільно-політичного протистояння доби перебудови (літо 1989 р. – лютий 1990 р.). *Сіверянський літопис*. 2001. № 2. С. 3–8.

¹⁶ Раби – не ми, раби – німі! *Комсомольський Гарт*. 1990. № 3(5628). 13 січня. С. 2.

¹⁷ Ковбасна революція: хто з'їв моє м'ясо? Документальний фільм. *Суспільне Чернігів*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=0LU_LVWFwhg.

¹⁸ Кузьменко Ю. В. «Пристрасті за ковбасою»: соціальні та політичні наслідки продовольчого дефіциту в УРСР другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. *Література та культура Полісся*. Серія: Історичні науки. 2019. № 12(97). С. 85–98.

пояснень від першого секретаря обкому Л. Палажченка, але до людей вийшов другий секретар обкому П. Мисник та запропонував людям прийти наступного дня та почути пояснення від Л. Палажченка¹⁹.

Наступного дня, 7 січня, о 14-й годині зібрався мітинг біля приміщення Чернігівського обкому Компартії України, на якому були присутні понад 4000 осіб²⁰. Виступив Л. Палажченко, повідомив про звільнення В. Заїки та обіцяв сприяти розгляду кримінальної справи про ДТП, але мітингувальники вимагали більшого. Основні вимоги протестувальників були представлені в резолюції²¹. Серед них: негайна відставка всього бюро обкому; скасування 6-ї статті Конституції СРСР (одним із авторів цієї пропозиції був ЦДП); передача певних партійних адмінбудівель (наприклад, «Будинку колгоспника») у власність міської громади; відміна поділу міста на два райони; створення незалежної міської преси; створення осередку для проведення публічних заходів неофіційних громадських організацій (Чернігівського Гайд-парку); реєстрація та надання приміщення для проведення зборів демократичним організаціям (крайовій організації НРУ).

До кінця місяця Чернігівщину сколихнули ще кілька мітингів: багатотисячний мітинг 10 січня на стадіоні ім. Ю. Гагаріна, одночасний несанкціонований мітинг біля приміщення Чернігівського обкому Компартії України, 14 січня на Центральній площі, 15 січня у Борзні, 25 січня у Мені, 27 січня в Чернігові знову на стадіоні ім. Ю. Гагаріна, 30 січня у Сосниці. Мітинги відрізнялись кількістю присутніх: від кількосот (Сосниця) до десятків тисяч (мітинг 10 січня)²². На них уперше в СРСР партійне керівництво звітувало перед мітингувальниками. Не всі вимоги мітингувальників були задоволені. Серед виконаних вимог: звільнилися перший секретар Чернігівського обкому Компартії України Л. Палажченко, голова обліккомкому Ради народних депутатів М. Гришко, головний редактор обласної газети «Деснянська правда» І. Музиченко; передано у власність міста «Будинок колгоспника» у Ялівщині, будівлю облліксануправління, готель-гуртожиток обкому партії «Придеснянський»; крайовій організації НРУ надано в користування приміщення на базі в/о «Чернігівський радіоприладний завод»²³. Частина вимог (ліквідація районного поділу міста, перейменування вулиці Борисенка у вулицю ім. А. Сахарова) не були виконані²⁴.

На партійних пленумах дії В. Заїки всіляко засуджувались. Перший секретар Чернігівського міськкому С. Федоренко, перший секретар Ніжинського райкому партії В. Тарасенко, голова Чернігівського міськвиконкому М. Литвинов, другий секретар обкому П. Мисник, голова обласної ради ветеранів війни і праці О. Беспалов та інші критикували формалізм, корупційність, сімейність діяльності партійних органів міського та обласного рівня, лунали пропозиції досягти більш прозорості діяльності партійних структур²⁵. Але в дійсності рішучі кроки, звісно, не були зроблені. Л. Палажченко та М. Гришко отримали високі посади в Києві, а з Москви до Чернігова присланий новий партчиновник – відповідальний організатор відділу ЦК КПРС В. Лісовенко, який був підготовлений до реалій суспільно-політичної ситуації в місті та зміг вгамувати хвилю протестів і мітингів. Зокрема, на мітингу 27 січня (організований Рухом, висувалися вимоги призовної служби виключно на теренах УРСР, ліквідування міських райкомів та комсомолу, сприяння використанню національної символіки та атрибутики тощо) з'явилися гасла «Рух – не шельмуй народ!», «Ми за плюралізм думок та політичну стабільність» тощо²⁶. Як наслідок, Руху не вдалося протримати революційні настрої серед основної частини містян.

Слід зазначити, що у подіях «ковбасної революції» крайова організація НРУ відіграла важливу роль. Обкомівське керівництво загалом сприймало представників Руху як деструктивних елементів, які підбурюють народне невдоволення. 13 січня на пленумі обкому КПУ член бюро обкому партії, оператор одного з чернігівських виробничих об'єднань В. Адаменко стверджував: «Був, до речі, пункт і про відокремлення України від Радянського Союзу. А тепер “неформали” говорять про те, що вони не організували мітинги... Я вважаю, що “неформали” багато в чому лукавлять. І треба бути простаком, щоб не

¹⁹ Кательницька Л. В. «Ковбасна революція» в Чернігові: причини, хід та наслідки. *Література та культура Полісся*. Серія: Історичні науки. 2016. № 5(83). С. 184–191.

²⁰ Раби – не ми, раби – німі! *Комсомольський Гарт*. 1990. № 3(5628). 13 січня. С. 2.

²¹ Муха В., Сапон В. «Хочу сказати!...». *Деснянська правда*. 1990. № 8(18290). 12 січня. С. 2.

²² Соломаха С. 20 років потому: забута «ковбасна революція». *Сіверщина: Всеукраїнський незалежний медійний протіпр*. URL: <https://siver.com.ua/news/1/2010-01-02-3334>.

²³ Кательницька Л. В. «Ковбасна революція» в Чернігові... С. 190.

²⁴ Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.: Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову... С. 67.

²⁵ Стабілізувати обстановку, здійснити рішучий поворот до нового стилю, нових методів роботи. *Деснянська правда*. 1990. № 11(18293). 16 січня. С. 1.

²⁶ Савенок В. Свист і оплески. *Комсомольський Гарт*. 1990. № 6(5637). 3 лютого. С. 3.

розуміти: вони у кінцевому рахунку борються за владу в області і в обласному центрі»²⁷. Такі звинувачення безпідставні, реальна участь крайової організації НРУ, а також інших демократичних організацій, таких як ЦДІ, полягала в організаторській функції мітингів, зміні їх характеру з деструктивно-руйнуючого на демократично-політичний. У газеті «Комсомольський Гарт» стверджувалося, що лише завдяки представникам демократичних об'єднань мітинги не закінчилися штурмом обкому та кровопролиттям²⁸.

Важливою є інтерпретація подій «ковбасної революції». Відповідно до назви, січневі події 1990 р. в Чернігові доречно інтерпретувати як революцію. Таку назву тогочасним протестам та мітингам дав кореспондент газети «Комсомольський Гарт», голова регіональної організації Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка В. Чепурний, за аналогією з соляними та картопляними бунтами минулих століть. Утім, він заперечує, що це дійсно була революція, називаючи тогочасні події потужним, але все ж бунтом. Схожої думки дотримується С. Соломаха, один із засновників крайової організації НРУ. На його думку, це був бунт, але з деякими ознаками революції, адже партійна номенклатура пішла на поступки, задовольнила окремі вимоги²⁹. В. Шуміло називає це «стихийним народним бунтом», революційність його проявилася лише в тому, що деякі радикально налаштовані антирадянські партії та організації міста (наприклад, УГС, ЦДІ) ставили вимоги не тільки скасування 6-ї статті Конституції, а взагалі повалення радянської влади, суду над КПРС та проголошення незалежності національних республік. На думку В. Шуміла, ці проблеми «ковбасна революція», як явище суто регіональне, вирішити не могла, та й народ переважно був до цього ще не готовий, проте у загальнодержавному революційному процесі демократизації суспільства, поширення серед населення антирадянських настроїв, а відтак і розвалу СРСР та проголошення незалежності України, вона відіграла важливу роль³⁰.

До революційних особливостей «ковбасної революції» належать: наявність змін (переважно суспільно-економічного характеру); звільнення партійної верхівки Чернігівського обкому Компартії України; учасники мітингів не були покарані за протести, отримали певні громадсько-політичні свободи.

Втім, низка особливостей перебігу «ковбасної революції» не дозволяє остаточно віднести її до суспільно-політичних зрушень революційного типу: відсутність докорінного перелому в громадсько-політичних відносинах; поступки партійного керівництва здебільшого були номінальними, звільнені комуністи були замінені іншими партійними чиновниками.

Слід зазначити, що виступ відбувся в тому регіоні, де його ніхто не очікував. На відміну від революційно-демократично налаштованих Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Києва, Чернігів тривалий час традиційно належав до «червоного поясу», де провідна роль радянської влади була особливо відчутна³¹. На думку першого секретаря ЦК КПУ УРСР Л. Кравчука, який приїхав до міста 8 січня, таке могло відбутися будь-де³². Суспільно-політична та економічна ситуація перебувала в кризовому становищі, готова була «вибухнути» в будь-яку мить. ДТП стала лише каталізатором подій в Чернігові та на Чернігівщині загалом. Схожої думки дотримується дослідник О. Бойко³³.

На думку С. Павленка³⁴, «ковбасна революція» сприяла внесенню поправок до 6 статті Конституції СРСР 14 березня 1990 р., що означало скасування однопартійної системи в СРСР. Наслідком «ковбасної революції», на думку Л. Кательницької³⁵, є зростання престижу демократичних сил, що засвідчили вибори Т. Яхеевої та С. Семенця до Верховної Ради України у березні 1990 р.

Отож значення «ковбасної революції» слід окремо розглядати на місцевому та всеукраїнському рівнях. На місцевому рівні: часткове оновлення керівництва областю; легалізація та реєстрація крайової організації НРУ та деяких інших демократичних організацій; поповнення власності міста кількома будівлями; поширення демократичних настроїв серед містян; певне покращення продовольчої ситуації в місті. На всеукраїнському рівні: поширення революційно-демократичних настроїв серед українців; зростання авторитету

²⁷ Стабілізувати обстановку, здійснити рішучий поворот до нового стилю, нових методів роботи. *Деснянська правда*. 1990. № 12(18294). 17 січня. С. 1.

²⁸ Яка позиція обкому? *Комсомольський Гарт*. 1990. № 4(5631). 20 січня. С. 2.

²⁹ Соломаха С. 20 років потому: забута «ковбасна революція».

³⁰ Бєсїда з В.В. Шумілом від 15 жовтня 2022 р. Архів П.В. Нагорного.

³¹ Бойко О. Феномен «провінційних революцій»... С. 4.

³² Глянько І. На вершині перевалу або Політична оцінка чернігівського інциденту. *Деснянська правда*. 1990. № 10(18292), 14 січня. С. 2.

³³ Бойко О. Феномен «провінційних революцій»... С. 5.

³⁴ Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944–1990 рр. Чернігівське обласне об'єднання товариства «Просвіта». Чернігів: Редакційно-видавничий відділ Чернігівського обласного управління по пресі, 1995. С. 77.

³⁵ Кательницька Л. В. «Ковбасна революція» в Чернігові... С. 190.

демократичних сил; поштовх до подальшого реформування, а відтак і повалення радянської системи.

«Ковбасна революція» відіграла важливу роль у тогочасних суспільно-політичних перетвореннях, хоча й далеко не всі вимоги мітингувальників були досягнуті. Січневі події 1990 р. засвідчили зростання суспільно-політичної активності населення Чернігівщини та її перетворення на вагомий осередок національно-визвольної боротьби.

Суспільно-політична обстановка в місті після зазначених подій залишалася досить революційною, відповідала загальнорадянським зрушенням, підвищився інтерес до національної тематики, атрибутів українства³⁶. Так, 3 лютого 1990 р. в «Деснянській правді» було оприлюднено публікацію про історію, особливості, традиції, значення українського синьо-жовтого прапора³⁷. Особливо багато публікацій на українську національну тематику робив більш демократичний «Комсомольський Гарт», наприклад, статті «Ти що, націоналістка?»³⁸, «Рідну мову – в резервацію?»³⁹ тощо.

Найбільш вагома політична подія початку весни 1990 р. – вибори до Верховної Ради УРСР та місцеві вибори 4 березня 1990 р., які відбувалися на хвилі загальнорадянських демократичних зрушень⁴⁰. На той час багатопартійна система ще не була впроваджена, тому майже всі кандидати у депутати були членами КПРС. Підготовка до виборів характеризувалася використанням нечесних, маніпулятивних, антиконституційних методів боротьби з боку Комуністичної партії. Т. Яхеева та В. Сарана опублікували відкритого листа першому секретарю Чернігівського обкому Компартії України В. Лісовенку⁴¹, у якому зазначали поширення за допомогою листівок обмовлянь, наклепів на кандидатів, звинуваченні їх в антирадянській діяльності, веденні до братовбивчої війни за зразком Вірменії та Азербайджану, голоду, насилля. Втім, загалом партійне керівництво не очікувало появи серйозних проблем, особливо враховуючи, що висунання кандидатів відбувалося ще до «ковбасної революції».

Січневі заворушення призвели до того, що чернігівці на місцевих виборах до міськради обрали лише 44 депутатів зі 150. У 42 округах взагалі не було обрано жодного. На довиборах 18 березня 1990 р. обрано ще 64 депутати до міськради. У результаті – обрано лише 108 депутатів зі 150. При цьому 92 депутати обрані вперше.

Усупереч законодавству прокомуністичні депутати, яких була більшість, вирішили обрати керівників міськради та міськвиконкому більшістю не у 76 встановлених голосів, а у 55. 10 депутатів виступили проти такої ініціативи та залишили залу. Згодом до них долучилися інші депутати. Разом вони утворили демократичну групу «Чернігів», яка найближчими роками відіграла вагомую роль у демократичних зрушеннях регіону. Групу «Чернігів» очолив Ю. Філіппов, секретарем виступив С. Соломаха. Головною і першочерговою ціллю групи було досягнення реальної багатопартійності⁴². 19 квітня 1990 р. відбулися повторні вибори, до яких партійна номенклатура підійшла більш виважено. Були задіяні такі виборчі технології: розширення переліку прокомуністичних кандидатів; введення «технічних» кандидатів; обмеження списків виборців; використання фальсифікацій під час виборів⁴³.

Схожі процеси відбувалися в обласній раді, де була сформована демократична група «Чернігівщина». Приводом стала спроба комуністичної влади 22 вересня 1990 р. не пропустити делегацію з Західної України і хор «Гомін» (протистояння в Кіптях) та відповідне прийняття на третій сесії 21-го скликання 28 вересня 1990 р. рішення обласної ради про недопущення представників з інших областей до проведення громадянсько-політичних акцій⁴⁴.

Найбільшим здобутком на всеукраїнському рівні було обрання до Верховної Ради УРСР демократичних депутатів Т. Яхеевої та С. Семенця. Т. Яхеева брала участь у підготовці Декларації про державний суверенітет України.

³⁶ Яремчук В. Процеси трансформації політичних ідентичностей чернігівської міської громади у 90-х рр. XX ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2013. № 3(65). С. 140–163.

³⁷ Прапор синьо-жовтий. *Деснянська правда*. 1990. № 24(18306). 3 лютого. С. 3.

³⁸ Савенок В. «Ти що, націоналістка?». *Комсомольський Гарт*. 1990. № 15(5664). 7 квітня. С. 5.

³⁹ Деркач О. Рідну мову – в резервацію? *Комсомольський Гарт*. 1990. № 27(5700). 30 червня. С. 2.

⁴⁰ Баламут А. Формування місцевих органів влади Чернігівщини в роки незалежності України (1989–2004 рр.): до визначення проблеми. *Сіверянський літопис*. 2012. № 1–2. С. 150–157.

⁴¹ Відкритий лист першому секретарю Чернігівського обкому партії Лісовенку В.Т. за підписом Сарани В.Ю. та Яхеевої Т.М. щодо ведення прозорої передвиборчої боротьби. *Державний архів Чернігівської області України* (далі – ДАЧО). Ф. Р–9063. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1.

⁴² Павленко С. Опозиція на Чернігівщині: 1944–1990 рр. Чернігівське обласне об'єднання товариства «Просвіта». С. 78.

⁴³ Леп'як С. Чернігів: історія міста. С. 484.

⁴⁴ Баламут А. Формування місцевих органів влади Чернігівщини в роки незалежності України (1989–2004 рр.)... С. 151.

Політичні процеси всеукраїнського та всесоюзного рівня відображалися в Чернігівській області. Про значення переходу до багатопартійної системи на пленумі Чернігівського обкому Компартії України доповідав перший секретар обкому В. Лісовенко. Він звернув увагу на загрозу періоду, коли командно-адміністративна система вже демонтована, а нові керівні органи ще не побудовані⁴⁵.

Найвагоміша національна подія 1990 р. – проголошення 16 липня Декларації про державний суверенітет України, згідно з якою визнавалося верховенство українського законодавства. Її схвально зустріли чернігівські крайові демократичні організації НРУ, Української Республіканської Партії, Демократичного союзу, Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Спілки Незалежної Української Молоді⁴⁶.

Події осені 1990 р. пов'язані переважно із побоюваннями демократичних сил Чернігівщини буксування процесу демократизації, підписання нового союзного договору. НРУ, УРП, ДПУ, ДС, ТУМ та СНУМ за результатами мітингу 2 вересня 1990 р. закликали до запобігання підписанню нового союзного договору, приведення Конституції України у відповідність до Декларації про суверенітет та продовження демократичних перебудов⁴⁷. За часів Революції на граніті на шпальтах «Комсомольського Гарту» з'явився публічний лист на підтримку вимог студентів. Представники ЦДІ, ДС та СНУМ брали активну участь у маніфестаціях, пов'язаних із Революцією на граніті⁴⁸.

Висновки. Підсумовуючи, можемо стверджувати, що Чернігівщина традиційно належала до регіонів із сильною комуністичною владою, проте і в цьому регіоні поступово відбувалися процеси демократизації. У 1988–1989 рр. було засновано значну кількість регіональних організацій та всеукраїнських демократичних спілок: Українська Гельсінська Спілка, Центр демократичних ініціатив, Народний Рух України за перебудову, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, Демократичний союз, Всесоюзне добровільне історико-просвітницьке товариство «Меморіал», Спілка Незалежної Української Молоді. Їхня діяльність охоплювала різні сфери життя: від культурно-просвітницької до політичної. Важливою складовою суспільно-політичної ситуації на Чернігівщині є розвиток ЗМІ. На той час в обласному центрі були представлені різні газети: «Деснянська правда», яка чітко дотримувалася партійної політики, «Комсомольський Гарт» – одна з найдемократичніших тогочасних офіційних газет, «Чернігівські відомості» – була на позиціях лівоцентризму. Видання повністю незалежних газет, на зразок «Громади», було дозволено лише навесні 1990 р. Газета чернігівського осередку партії Демократичний союз «Народна свобода» видавалася нелегально через статті радикального антирадянського спрямування.

Січневі події 1990 р. в Чернігові (відомі як «ковбасна революція») вмиг перетворили спокійне невелике місто на один із найрадикальніших революційних центрів на Лівобережжі. Деякі вимоги мітингувальників, як-от відставка першого секретаря обкому, голови облвиконкому, головного редактора «Деснянської правди», передача окремих будівель на баланс міста, були задоволені, але це далеко не всі вимоги. У відставку пішла лише регіональна партійна верхівка, районний поділ міста так і не було ліквідовано тощо. Проте «ковбасна революція» мала позитивні наслідки: поширення революційно-демократичних настроїв, зростання авторитету демократичних сил, поштовх до подальшого реформування радянської системи тощо. Зазначимо, що хвиля протестів охопила усю Чернігівську область.

Подальші події лютого 1990 – липня 1991 рр. розвивалися в цілому суголосно загальнонореспубліканським тенденціям. Тривало національно-культурне піднесення. 4 березня 1990 р. відбулися перші демократичні вибори до Рад різного рівня. Найбільшим здобутком на всеукраїнському рівні було обрання до Верховної Ради УРСР демократичних депутатів Т. Яхєвої та С. Семенця. Т. Яхєва брала участь у підготовці Декларації про державний суверенітет України, проголошення якої 16 липня стало найвагомішою національною подією 1990 р. та було схвально оцінено всіма чернігівськими крайовими демократичними організаціями.

Загалом, на Чернігівщині, як і в інших регіонах України, упродовж 1989–1990 рр. відбувалася активізація суспільно-політичної діяльності, що вилилося у цілковиту підтримку

⁴⁵ Витяг з доповіді першого секретаря обкому Компартії України «Про політичну ситуацію в області та завдання обласної партійної організації», проголошеної під час проведення пленуму Чернігівського обкому Компартії України. ДАЧО. Ф. П-470. Оп. 13. Спр. 1988. Арк. 6–8, 11.

⁴⁶ Інформаційний листок № 1. Щотижневик чернігівських крайових організацій Народного Руху та Республіканської партії. ДАЧО. Ф. Р-8842. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 18.

⁴⁷ Резолюція загальнономіського мітингу громадян міста Чернігова (на Валу), підписана керівниками крайових організацій: РУХу, УРП, Демократичної партії України, СНУМу, обласного Товариства української мови. ДАЧО. Ф. Р-8842. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 4.

⁴⁸ Анкета члена спілки Шуміла Віталія Вікторовича. Архів Чернігівської спілки учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті. Машинопис. Арк. 5.

та участь у доленосних для українського народу подій проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

References

- Balamut, A. (2012). Formuvannya mistsevykh orhaniv vlady Chernihivshchyny v roky nezalezhnosti Ukrainy (1989–2004 rr.): (do vyznachennia problemy) [Formation of local authorities of Chernihiv regin during the years of Ukraine's independence (1989–2004): (to the defining of the problem)]. *Siverianskyi li-topys – Siverian chronicle*, 1–2, P. 150–157.
- Baran, V.K., Buravskiy, O.A. (2013). Suspilno-politychni protsesy v Ukraini u 1985–1991 rr. [Socio-political processes in Ukraine in 1985–1991]. *Istorychni studii Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky – Historical Studies of Lesya Ukrainka Eastern European National University*, 9–10, P. 133–137.
- Boiko, O. (2001). Fenomen «provintsiinykh revoliutsii» u konteksti suspilno-politychnoho protystoian-nia doby perebudovy (lito 1989 r. – liutyi 1990 r.) [The phenomenon of «provincial revolution» in the con-text of the socio-political confrontation of the era of perestroika (summer 1989 – February 1990)]. *Sive-rianskyi li-topys – Siverian chronicle*, 2, P. 3–8.
- Katelnyska, L. (2016). «Kovbasna revoliutsiia» v Chernihovi: prychny, khid ta naslidky [«Sausage revolution» in Chernihiv: causes, progress and consequences]. *Literatura ta kultura Polissia. Serii: Isto-rychni nauky – Literature and culture of Polissia. Series: Historical sciences*, 5 (83), P. 184–191.
- Kozhanov, A.V. (2011). Rehionalna presa Narodnoho Rukhu Ukrainy u period borotby za ukrainsku nezalezhnist [The regional press of the People's Movement of Ukraine during the struggle for Ukrainian independence]. *Intelihentsiia i vlada. Serii: Istoriia – Intellectuals and government. Series: History*, 23, P. 214–219.
- Lepiavko, S. (2020). Chernihiv: istoriia mista. Kyiv, Ukraine.
- Panchenko, I. (2000). Yak tse bulo (Do 10-richchia «kovbasnoi revoliutsii» u Chernihovi) [How it was (To the 10th anniversary of the «sausage revolution» in Chernihiv)]. *Siverianskyi li-topys – Siverian chro-nicle*, 1, P. 37–41.
- Pavlenko, S. (1995). Opozytsiiana Chernihivshchyni: 1944–1990 rr. Chernihivske oblasne obiednannia tovarystva «Prosvita» [Opposition in Chernihiv region: 1944–1990. Chernihiv regional association of «Pro-svita» society]. Chernihiv, Ukraine.
- Yaremchuk, V. (2013). Protsey transformatsii politychnykh identychnostei chernihivskoi miskoi hro-mady u 90-kh rr. XX st. [Processes of transformation of political identities of the Chernihiv city communi-ty in the 1990s]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the I.F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies in the NAS of Ukraine*, 3 (65), P. 140–163.

Нагорний Павло Володимирович – студент 3-го курсу Навчально-наукового інсти-туту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського, Національний уні-верситет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна).

Nagorny Pavlo – 3rd year student of the department of Ancient Chernihiv National Archi-tectural and Historical reserve (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: inn5665@gmail.com

Гринь Олена Володимирівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри істо-рії, археології та краєзнавства, Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна).

Hryn Olena – candidate of historical sciences, associate professor, associate professor of the Department of history, archeology and local history, A.M. Lazarevsky Educational and Scienti-fic Institute of history and socio-humanitarian disciplines of National University Taras Shev-chenko Chernihiv Collegium (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: elenagreen5@ukr.net

GROWTH OF SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY IN CHERNIHIV REGION IN 1989–1990

The purpose of the article is to analyze, based on the materials of the Chernihiv region, the regional features of the growth of socio-political activity in 1989–1990, which preceded the declaration of Ukraine's independence. Methodologically, the work was carried out using historical (chronological, synchro-nous, historical-systemic, comparative-historical) and general scientific (analysis-synthesis, induction-de-duction, abstraction-specification, generalization) methods. The scientific novelty of the study is the com-prehensive analysis of socio-political events and processes that accompanied the growth of socio-political activity in Chernihiv region in 1989–1990. The relevance of the problem. The fateful events of the declara-tion of Ukraine's independence allowed the Ukrainian people to finally regain their statehood, lost during centuries of enslavement. However, now, during the Russian-Ukrainian war, Ukrainian statehood is once again under threat. The origins of many modern socio-political phenomena in Ukraine lie in the years of the birth of statehood. Therefore, the study of the events of that time will help to better understand the reali-ties of today. To date, relatively few studies have been conducted that would consider the local peculiari-

ties of the Ukrainian processes and trends of the time in Chernihiv region. The study of local processes that took place on the eve and during the declaration of independence of Ukraine should be carried out to increase patriotism, interest in national history among residents of the region and all of Ukraine, taking into account historical experience when making management decisions. **Conclusions.** The conducted research made it possible to confirm the natural processes of activation of socio-political activity in Chernihiv region. In 1988–1989, a significant number of organizations and unions of a democratic orientation were founded, whose activities were aimed at various spheres of life: from cultural and educational to political. An important stage in the development of the anti-Soviet movement in the Chernihiv region was the «sausage revolution» of 1990. Although not all the demands of the revolution were satisfied by the authorities, the impetus given by it for the further spread of revolutionary-democratic sentiments in the Chernihiv region and Ukraine as a whole was quite significant. The subsequent events of February 1990 – July 1991 only confirmed the full support of the all-Ukrainian course among Chernihiv residents, and the election of local democratic deputies to the Verkhovna Rada of the Ukrainian SSR and the participation of T. Yakheeva in signing the Declaration on State Sovereignty of Ukraine testified to the role of Chernihiv region in the processes of that time.

Key words: socio-political processes, national liberation movement, Chernihiv region.

Дата подання: 16 листопада 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нагорний, П., Гринь, О. Зростання суспільно-політичної активності на Чернігівщині у 1989–1990 рр. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 140–149. DOI: 10.5281/zenodo.7747352.

Цитування за стандартом APA

Nagorny, P., Hryn, O. (2022). Zrostantia suspilno-politychnoi aktyvnosti na Chernihivshchyni u 1989–1990 rr. [Growth of social and political activity in Chernihiv Region in 1989–1990]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 140–149. DOI: 10.5281/zenodo.7747352.

